

Ablution, Initiation, and Baptism/Waschungen, Initiation und Taufe. Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity/Spätantike, Frühes Judentum und Frühes Christentum, I-III, eds. D. Hellholm, T. Vegge, Ø. Norderval, Chr. Hellholm (Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche 176/I-III), Berlin–Boston: Walter de Gruyter 2011, 2024 s.

Rozważania na temat genezy, istoty, teologii i pragmatyki sakramentu chrztu można chyba zaliczyć do najbardziej żywotnych. Z jednej strony sakrament ten łączy Kościoły chrześcijańskie, z drugiej zaś – z przyczyn teologicznych i pragmatycznych – niestety, w określonych aspektach dzieli, choć dzięki licznym rozmowom ekumenicznym sytuacja w tej mierze znacznie się poprawiła. O sakramencie chrztu wiemy wiele, ale wciąż istnieją jeszcze liczne pytania bez odpowiedzi. Do tej pory można też było odczuć brak opracowania, które w sposób bardziej systematyczny i komplementarny, z uwzględnieniem różnych perspektyw naukowych, nie tylko teologicznych, przedstawiałoby tę problematykę.

Dlatego z wielkim uznaniem i radością należy przyjąć publikację *Ablution, Initiation, and Baptism/Waschungen, Initiation und Taufe. Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity/Spätantike, Frühes Judentum und Frühes Christentum*, wydaną w 2011 r. nakładem renomowanego wydawnictwa Walter de Gruyter, jako kolejny tom serii *Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche*.

Publikacja ta jest efektem międzynarodowego programu naukowego pt. *Ablution, Initiation and Baptism in Antiquity*. W jego ramach zorganizowano dwie międzynarodowe konferencje naukowe na temat praktykowanych w starożytności ablucji, rytów inicjacyjnych i chrztu, które odbyły się w Rzymie (2008) oraz w Metochii na wyspie Lesbos (2009). Na omawianą publikację złożyły się przede wszystkim referaty wygłoszone w trakcie tychże konferencji. Z drugiej strony jednak w czasie prowadzonych podczas nich rozmów oraz dyskusji okazało się, że istnieje ciągle wiele zagadnień zasługujących na odrębne omówienie, dlatego też zaproszono do współpracy jeszcze innych naukowców, którzy znaleźli się w gronie współautorów prezentowanego opracowania. Fundamentalnym założeniem dla realizacji wspomnianego programu, co jednocześnie stanowi o wielkim walorze dzieła będącego jego efektem, było to, by autorzy wywodzili się z różnych krajów (USA, Australia, niektóre kraje europejskie), różnych denominacji, tak chrześci-

jańskich, jak i niechrześcijańskich, wreszcie, by reprezentowali różne dziedziny naukowe: biblistykę, historię religii, egiptologię, filologię klasyczną, patrologię, archeologię oraz historię sztuki.

Należy także nadmienić, że wydawnictwo *Ablution, Initiation, and Baptism. Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity* zostało poświęcone pamięci prof. Wiarda Popkesa (1936-2007), teologa baptystycznego, który pracował nad stworzeniem antologii na temat chrztu, jednak jego działania przerwała choroba. O ukończeniu prac poprosił Davida Hellholma, który znalazł się w gronie redaktorów omawianej publikacji.

Opracowanie *Ablution, Initiation, and Baptism. Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity* składa się z trzech tomów. Na tomy I i II składają się artykuły (s. 3-1782), natomiast nieco inny charakter ma tom III (s. 1785-2024) – znalazły się w nim liczne ilustracje i reprodukcje przedstawień plastycznych związanych z poruszaną tematyką, jak również wykaz skrótów piśmiennictwa biblijnego i pozabiblijnego, wykaz skrótów bibliograficznych, indeks autorów, indeks tematyczny oraz indeks miejsc cytowanych. W zakończeniu zamieszczono również krótkie informacje na temat wydawców i autorów.

Główna część omawianego dzieła, zawierająca 54 artykuły, jest poprzedzona krótką przedmową (s. xlvi-xlvii) oraz wprowadzeniem (s. xlix-lxiii). Teksty zostały uporządkowane w siedmiu rozdziałach, opatrzonych adekwatnymi tytułami. Jako że w ramach recenzji nie sposób omówić dokładnie treści wszystkich opracowań, poruszana w nich problematyka zostanie jedynie zasygnalizowana.

Rozdział pierwszy – *Methodological Considerations/Methodologische Überlegungen* (s. 1-40) – pełni w strukturze całego opracowania funkcję kluczową. Został w nim zamieszczony tylko jeden artykuł, autorstwa A.K. Petersena, zatytułowany *Rituals of Purification, Rituals of Initiation. Phenomenological, Taxonomical and Culturally Evolutionary Reflections*. Zawarte w nim spostrzeżenia, tezy i wnioski stanowią fundament do właściwej lektury pozostałych tekstów. Stanowi on swego rodzaju metodologiczno-hermeneutyczne i terminologiczne wprowadzenie. Autor koncentruje się przede wszystkim na zagadnieniach religiolologicznych, próbuje możliwie dokładnie opisać i zdefiniować m.in. takie fenomeny, jak: inicjacja, rytuał inicjacyjny, magia i mit. Dopiero bowiem po sprecyzowaniu, czym one są, możliwe są badania nad różnymi aspektami sakramentu chrztu prowadzone na drodze porównania religijno-historycznego. Dzięki temu możliwe jest udzielenie odpowiedzi m.in. na takie pytania, jak: co wiąże chrzest chrześcijański z innymi rytami inicjacyjnymi, a co go od nich odróżnia? Jaką rolę odgrywa chrzczona osoba, a jaką konkretna społeczność, do której zostaje ona w ten sposób włączona? Czym różni się chrzest jako działanie o charakterze rytualnym od magii, biorąc pod uwagę fakt, że chrzest, jako włączenie w społeczność uczniów Chrystusa,

można też postrzegać jako swego rodzaju „opieczętowanie”, chroniące przed zagrażającymi życiu niebezpieczeństwami? Jakie znaczenie dla tego rytualnego działania ma mit? W jaki sposób oddziałuje ono na jednostki, grupy i kulturę?

Rozdział drugi został zatytułowany *Religions of Late Antiquity – Outside of Judaism and Christianity/Religionen in der Spätantike – Außerhalb von Judentum und Christentum* (s. 43-154). Zamieszczone w nim artykuły o specyfice religio-logicznej omawiają rytury związane z wodą, praktykowane w Egipcie (J. Assmann, A. Kucharek), w religii mandajskiej (A. Hultgård), w grecko-rzymskich kultach misteryjnych (F. Graf), w gnostyckim ruchu setian (B.A. Pearson) oraz w manicheizmie (G. Wurst).

W rozdziale trzecim – *Early Judaism/Frühjudentum* (s. 157-334) – można odnaleźć informacje na temat różnego rodzaju ablucji oraz zanurzeń praktykowanych w religijnym środowisku starotestamentowo-judaistycznym. Omówiona jest w nim m.in symbolika wody, postrzeganej nie tylko jako środek umożliwiający zmianę egzystencjalnej kondycji człowieka przed Bogiem, ale jako źródło szeroko pojmowanego życia (A. Labahn). Przedstawione są podobieństwa i różnice między zanurzeniami judaistycznymi a chrztem chrześcijańskim (S. Freyne), kwestia zanurzenia prozelitów (D. Sängner), a także wypowiedzi żydowskiego historyka Józefa Flawiusza na temat zanurzenia udzielanego przez Jana Chrzciciela (C.K. Rothschild).

Rozdział czwarty – *Earliest Christianity/Urchristentum* (s. 337-763) – zawiera szereg przyczynków dotyczących już chrztu chrześcijańskiego. Na początku próbuje się w nim odpowiedzieć na pytanie o genezę chrztu (M. Labahn) oraz o jego związek z chrztem udzielonym Jezusowi przez proroka znad Jordanu (H.D. Betz). W dalszej kolejności zaprezentowany został problem formuły/formuł chrzcielnej/chrzcielnych znanych z Nowego Testamentu (L. Hartmann), a następnie postrzeganie chrztu w określonych pismach nowotestamentowych bądź ich grupach – listy proto-Pawłowe (D. Hellholm), listy deutero-Pawłowe (T. Vegge), *Dzieje Apostolskie* (J. Schröter), *List do Hebrajczyków* (S. Byrskog), *1. List Piotra* (H. Moxnes), *1. List Jana* (U. Schnelle), *Ewangelia Jana* (T.K. Seim) oraz nakaz misyjny (Mt 28,9-20) w zestawieniu z Markowym nauczaniem Jezusa na temat chrztu (Mk 16,9-20). Rozdział jest zwieńczony przyczynkiem dotyczącym hermeneutycznych aspektów nowotestamentowych wypowiedzi na temat chrztu (O. Wischmeyer).

Najobszerniejszy jest rozdział piąty – *The Patristic Period/Die patristische Periode* (s. 767-1380). Można go uznać za swoiste kompendium dotyczące pojmowania istoty chrztu i jego pragmatyki w pierwszych wiekach kształtowania się chrześcijaństwa. Przyczynki ukazują jednocześnie, jak wielobarwny był to obraz. Kolejno omawiana jest tutaj nauka o chrzcie przedstawiona: w *Didachè, Nauce Apostołów*, u Justyna (A. Lindemann), Ignacego, w *Liście Barnaby* (D.-A. Koch),

w *Pasterzu Hermasa* (V. Blomkvist), u Marcjona (E.-M. Becker), w poglądach walentynian (E. Thomassen) i montanistów (W. Tabbernee), u Tertuliana (Ø. Norderval), u Klemensa z Aleksandrii (H.F. Hägg), u Orygenesza (G. af Hällström), w *Tradycji apostoelskiej* (A. Ekenberg), u Cypriana (E.E. Popkes), w *Pseudoklementynach* (J. Wehnert), w syryjskim piśmie *Aphrahat* (M. Lattke), u Efrema Syryjczyka (S. Seppälä), u Cyryla Jerozolimskiego (J. Day), u Grzegorza z Nyssy (I.L.E. Ramelli), u Jana Chryzostoma (R. Brändle), u Ambrożego i Augustyna (R. Aasgaard i J.P. Burns), u Makariosa, Marka Eremity i mesalian (O. Hesse) oraz u Pachomiusza i w pismach Shenute – obaj związani z monastycyzmem górnoegipskim (H. Lundhaug).

W rozdziale szóstym – *Thematic Surveys/Thematische Darstellungen* (s. 1383-1583) – zebrano artykuły poruszające zagadnienia bardziej przekrojowe: rytuał chrzcielny w prachrześcijaństwie i Kościele starożytnym (Ch. Strecker), chrzest jako pieczęć (K.O. Sandnes), problem praktykowanej w początkach Kościoła wspólnotowej uczyty dziękczynnej za chrzest (H.-U. Weidemann), chrzest dzieci we wczesnym chrześcijaństwie na podstawie przekazów pseudoepigraficznych (H. Löhr) oraz chrzcielne wyznanie wiary we wczesnym Kościele (R. Staats).

Ostatni, siódmy rozdział zatytułowany jest *Archeology and Art History/Archäologie und Kunstgeschichte* (s. 1587-1782). Można w nim odnaleźć omówienie architektury wczesnochrześcijańskich baptysteriów i jej symbolicznego znaczenia (O. Brandt), prezentację staro- i nowotestamentowych przedstawień plastycznych znajdujących się w baptysterium w Dura-Europos – obecnie Kalat as-Salihijja (D. Korol, J. Rieckesmann), refleksje na temat praktyk baptystycznych w północnoafrykańskich sanktuariach męczenników (R.M. Jensen), omówienie rozwoju architektury późnoantycznych baptysteriów (H. Schneider), rozważania na temat ikonologii związanej z ablucjami, chrztem i inicjacją (D. Apostolos-Cappadona), wreszcie omówienie starożytnej inskrypcji, której autorstwo przypisuje się niejakiemu Abercjuszowi (M.M. Mitcheli).

Jak zatem ocenić omawiane dzieło? Czytelnik otrzymuje bez wątplenia wydawnictwo monumentalne i nietuzinkowe, którego wartości nie sposób przecenić. Znajdujące się w nim aż 54 wnikliwe i wieloaspektowe artykuły, które zrodziły się w interdyscyplinarnym gronie badaczy, nakreślają szerokie spektrum tematów związanych z sakramentem chrztu. Ich treść dopełnia istotnie część zawierająca ilustracje i reprodukcje przedstawień plastycznych. Nie będzie przesadą, jeśli opracowanie to określi się mianem prawdziwego „kamienia milowego” na drodze badań nad chrztem. Stanowi ono kompendium wiedzy na ten temat, dzięki czemu może służyć wszechstronną pomocą nie tylko teologom i naukowcom z innych dziedzin, ale każdemu, kto pragnie zgłębić problematykę dotyczącą chrztu, jego genezy, ewolucji pojmowania jego istoty i sposobów jego praktykowania. Choć jest

ono prawdziwą „kopalnią wiedzy”, to oczywiście nie rości sobie prawa do dzieła doskonałego oraz wyczerpującego. Wspominają o tym zresztą sami wydawcy, którzy wskazują na potrzebę przygotowania i opublikowania – czego należałoby sobie życzyć – jeszcze jednego tomu. Jak piszą (por. s. lxi), by rzeczywiście oddać sprawiedliwość tytułowi opracowania, należałoby uwzględnić także materiał datowany do VIII w. po Chr. włącznie, ponieważ to właściwie ten wiek kończy erę późnego antyku. Tymczasem w aktualnej postaci opracowanie kończy się na wieku IV po Chr. Wskazują oni również na konieczność szerszego uwzględnienia problematyki liturgicznej oraz kościelno-prawnej związanej z sakramentem chrztu, ponieważ w starożytności była ona – jak się okazuje – bardzo zróżnicowana. Podkreślają wreszcie potrzebę prezentacji przekonań i wyobrażeń dotyczących poruszanej problematyki, które funkcjonowały w tym czasie w islamie.

Podsumowując, należy stwierdzić, że całość opracowania niewątpliwie zasługuje na jak najlepszą ocenę, a jego twórcom oraz wydawcom należy się wielkie uznanie, nie tylko za ogrom pracy, lecz przede wszystkim za to, że stworzyli kolejne „wrota”, które pozwalają jeszcze bardziej zagłębić się w świat wyobrażeń dotyczących chrztu i znaleźć odpowiedzi na wiele pytań. Lektura omawianego dzieła nie może być oczywiście bezkrytyczna, każdy więc, kto będzie z niego korzystał, z pewnością napotka jakieś błędy literowe lub edycyjne, albo też może wysunąć zarzut nieuwzględnienia jakichś aspektów bądź ich pobieżnego ujęcia. Jednakże wszelkie głosy krytyczne nie mogą w żaden sposób podważyć ogólnej wartości zaprezentowanego dzieła.

Dominik Nowak